

*Дмитренко В. І.,**доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету*

ХУДОЖНЯ ЕКСПЛІКАЦІЯ КРЕАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ КАЗКАХ

Анотація. У статті проаналізовано українські народні соціально-побутові казки в аспекті репрезентації в них креативного складника, який здавна є однією з домінантних рис в українському менталітеті. Казка є своєрідним орієнтиром, способом збереження й передання інформації про суспільні ідеали. У тексті публікації наголошується на тому, що казки – це один із найдавніших і найвагоміших пластів української культури, сповнений таких персонажів, які (за уявленнями українців) є носіями народної моралі, віри у віднайдення виходу з найскладнішої ситуації й за будь-яких умов. Українська соціально-побутова казка – це своєрідний спосіб осмислення реальності. Казки, кваліфіковані як соціально-побутові, різняться за змістом, обсягом, мораллю, однак їх об'єднує віра українців у власні сили. Вони є яскравими зразками художньої експлікації вміння наших пращурів знаходити креативне рішення в найскладнішій ситуації, концентрацією етносоціокультурної специфіки народу.

У казках «Мудра дівчина», «Про майстра Іванка», «Невдячні сини», «Язиката Хвеська», «Як мужик пана дурив» та ін. через національні образи різних вікових категорій репрезентовано унікальність підходів до вирішення нестандартних проблем, шляхи виходу з алогічних ситуацій, які свідчать про те, що креативність є однією з національних особливостей характеру українців. Проте креативність не завжди має позитивну конотацію в народній рецепції. У соціально-побутових казках «Хвора жінка і піп», «Дурному ні в людях, ні дома», «Про хитрого брата» та ін. репрезентовано хитру жінку, креативні дії якої спрямовані на приховування зради від довірливого чоловіка. Інколи вона дуже вміло знаходить пояснення пікантних ситуацій, але частіше третя (незацікавлена) особа (піп, подорожній солдат, розумний селянин) викриває її хитрощі. І. Котляревський у водевілі «Москаль-чарівник» здійснив інтерпретацію цього сюжету. У казці «Кому трудніш правиться» чоловік вирішив помінатися з жінкою місцями, вважаючи її роботу дуже легкою. Він виявив креативність у домашніх справах, що обернулося для нього негативними наслідками.

У статті доведено, що герої українських соціально-побутових казок відповідають усім складникам моделі креативності, які були сформульовані американським психологом Дж. Гілфордом.

Ключові слова: соціально-побутова казка, жанр, креативність, менталітет.

Постановка проблеми. Народна казка – невичерпне джерело для розуміння особливостей української ментальності, адже в ній закумуляовано накопичений тисячоліттями культурний досвід, народні морально-етичні норми. Казку можна вважати своєрідним зашифрованим посланням наших пращурів,

які дотепер залишаються ще не розгаданими. Казка адекватна до дійсності, репрезентує особливості українського менталітету. Особливе місце в усвідомленні особливостей українського світогляду посідає соціально-побутова казка. Казки мають схожу будову: проблема, шляхи її вирішення, щаслива розв'язка. У них найчастіше найменший і найслабший долає всі проблеми й перемагає завдяки вмінню прийняти креативне рішення. Дослідження українських соціально-побутових казок в аспекті вияву в них художніх експлікацій креативності українців вважаємо актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До жанру казки звертались дослідники різного рівня. Серед всесвітньовідомих фахівців натрапляємо на імена А. Афанасьєва, М. Драгоманова, Д. Лихачова, О. Потєбні та ін. Звичайно, першість належить В. Проппу [1]. Сучасний український дослідник В. Давидюк розвинув його ідеї [2], осмисливши зв'язок чарівної казки слов'ян із міфологічною традицією. Жанрові особливості українських казок досліджували О. Бріцина [3; 4], Л. Дунаєвська [5; 6], І. Копка, С. Мишанич та ін. Чимало сучасних досліджень розкривають різні аспекти української народної казки: семантико-синтаксичну структуру (С. Шевчук); часові конструкції (О. Бондар); особливості кольористики (Т. Коротич); особливості реалізації антропоцентризму (О. Лещенко). М. Гнатюк виділив соціально-побутові казки в самостійну групу, назвавши їх «новелями» [7, с. 171]. Учений уважав їх близькими до народних оповідань, вказавши на відсутність у них фантастичних елементів. О. Бріцина в монографії, присвяченій соціально-побутовим казкам [3], дослідила їх тематику й особливості поетики. Однак соціально-побутові казки ще не розглядалися в аспекті вияву в них художньої експлікації рис креативності як однієї з домінантних ознак українського менталітету.

Метою статті є аналіз українських соціально-побутових казок в аспекті виявлення особливостей художньої експлікації в них креативності як однієї з домінант українського національного характеру.

Виклад основного матеріалу. Сучасна дослідниця Годсьєва вважає, що казка є знаковою системою, тому вона «будує певний позачасовий нарративний простір, де наратори за допомогою текстів мають змогу не тільки передавати загальнокультурні константи, але й розкривати етнічно зумовлене світобачення» [8, с. 11]. Виокремлення базових ознак українського менталітету, які впливають на формування основних рис народного світогляду, на усвідомлення самодостатності українців, є своєрідним поштовхом до подолання комплексу меншовартості, що був спровокований «старшими братами» і базується на глибокому аналізу матеріалу, що віками створювався

українцями й став основою для визначення його основних рис. У дослідженнях різних рівнів чітко окреслено думку про те, що пізнання нації відбувається через глибоке усвідомлення її культури, літератури й усної народної творчості. Твори фольклору є специфічним лакмусовим папірцем для виявлення й усвідомлення власних коренів, особливостей українського національного характеру. Творче (дивергентне) мислення є однією з домінуючих рис, що здавна визначає українців. Герої українських побутових казок відповідають усім параметрам моделі креативності, що були виділені американським психологом Дж. Гілфордом [9]. Це засвідчено й у творах фольклору. Казки в цьому допомагають зокрема найбільше. Саме вони були і є одним із найпопулярніших жанрів фольклору.

Казка є чи не першим інформаційним джерелом для пізнання світу дитиною. Саме через посередництво казки діти вчаться відрізнити правду від кривди, добро від зла, обирати героїв для наслідування. Це зумовлює виникнення тверджень про те, що знакові особливості національного менталітету передаються дітям через посередництво казки. Саме казки впливають на формування молодшого покоління, соціалізуючи їх, перетворюючи в активних громадян. Отже, казка виконує низку важливих функцій, провідною з яких є дидактична. Саме в казці закладені основи народної моралі, своєрідні життєві правила гармонійного життя у світі. Це сприяє адаптації дитини в соціумі, що є особливо актуальним у сучасному світі.

Чимало українських казкових сюжетів, як уже неодноразово доводилось дослідникам, мають типологічні сходження з казками інших народів. Проте соціально-побутові казки, на нашу думку, виділяються не тільки своїми сюжетами, а й тим, що чимало казок цього жанру найбільше сповнені специфічними рисами, що відділяють їх серед інших жанрів і дозволяє за їх допомогою безпомилково визначити не тільки країну походження, а й певну місцевість, специфічні риси кожної нації. За кількістю соціально-побутові казки переважають над чарівними й казками про тварин. Однак за часом походження вони менш давні. У їх змісті часто проступає ієрархічна розшарованість, характерна для вже досить розвинених суспільних відносин. Більшість дослідників вважають часом їх зародження феодальну формацію. Тому в чарівних казках і казках про тварин проступають міжнародні формотворчі ознаки, проглядаються «мандрівні сюжети», а соціально-побутові є специфічними для кожного народу.

Соціально-побутова казка дає можливість подивитись на буденне з нових позицій, глибше усвідомити якісь моральні настанови. Головні персонажі цих творів завжди знаходили вихід із найбільш безнадійних ситуацій. Новелістична побудова соціально-побутових казок наближає їх до реальності, а відсутність чарівного елемента допомагає чіткіше засвоїти, що зі складних ситуацій людина може вийти переможцем без сторонньої допомоги, чудодійної сили, а завдяки своїм особистим якостям: розуму, кмітливості й умінню креативно підходити до вирішення проблеми. Уміння персонажів творчо вирішувати проблеми сприяє щасливому завершенню казки. На жаль, креативність персонажа досить часто є єдиною зброєю, єдиним захистом від свавілля й підступності кривдників, якими найчастіше є люди з вищим соціальним статусом: піп, пан, цар. «Випробовування розуму в казках дорівнює випробуванню фізичної сили; духовна перемога має ту саму цінність, що й перемога у бою» [10, с. 89]. За тематикою виділяють твори

про дві долі, злиднів, наймита, який обдурив біду. Сюжети більшості соціально-побутових казок вкладаються в таку схему: бідний герой долає всі перешкоди і з честю виходить зі складних ситуацій завдяки своїй кмітливості, вмінню креативно вирішувати всі проблеми.

В основу багатьох соціально-побутових казок покладено сімейно-побутовий конфлікт, хоча соціального аспекту вони також не позбавлені. Соціальний статус персонажів завжди чітко окреслений. Діють вони відповідно до статусу й саме такі вчинки є основним засобом характеристики персонажів. Конфлікти виникають найчастіше між персонажами, що мають різні матеріальні статки, через бажання когось із них змінити свій фінансовий стан або принизити слабшого.

У структурі майже кожної соціально-побутової казки закладено етап ініціації героя. Креативність у подоланні перешкод, витримка допомагають йому під час випробувань різного рівня. Розумні, кмітливі, креативні (тобто здатні до віднайдення правильного виходу із ситуації) герої є народними улюбленими. Такі образи спостерігаємо у фольклорі багатьох країн. Їх імена давно стали символічними. Таким є Ходжа Насреддін – улюблений персонаж народів Сходу, Тіль Уленшпінгел – улюбленець фламандців і німців, Хитрий Петро – болгар і македонців тощо. В українському фольклорі не спостерігаємо жодного такого героя. Проте подібними до названих часто є представники народних верств: наймит, бідняк, циган, солдат, піп. Варто звернути увагу на виділення в українському фольклорі мудрої дівчини, адже серед важливих ознак українського менталітету дослідники виділяють шанобливе ставлення до жінки. Українські соціально-побутові казки є втіленням такої рецепції. Це казки «Семиліточка», «Мудра дівчина», «Розумна дівчина» та ін. У фольклорі інших народів розумним переважно є хлопчик (широко відомою є казка «Хлопчик-мізинчик»). Подібний сюжет знаходимо в японців, латишів, англійців та багатьох інших народів. Тобто спостерігаємо своєрідну гендерну нерівність серед традиційних фольклорних образів багатьох країн, де розумними й креативними є представники чоловічої статі. Жінка здебільшого представлена як предмет поклоніння або й насмішки, дуже рідко вона є порадицею в незвичайних обставинах.

В українському фольклорі трапляються казки, де поради батькові дає донька, яка креативно вирішує досить складні завдання. У названих вище казках дівчата знаходять відповіді на складні питання, творчо виконують абсурдні завдання. Жінки в українських соціально-побутових казках також виявляють креативність, хоча й (здебільшого) з метою захисту своєї честі й покарання набридливих залищальників («Як розживалась царська дочка за шевцем», «Попівське залищання» та ін.). Не тільки «за доброту, ніжність, лагідність, слухняність» [10, с. 87] поцінують жінку в українському фольклорі. У казці «Про майстра Іванка» батькові допомагає син. Казка «Як гуцули надавали цісарю по писку» перебуває в контексті галереї образів про креативні дії селянина. Її герой зумів у хитрий спосіб звільнитись від розбійників разом із переодягненим цісарем.

Жінка в українських соціально-побутових казках представлена з різними конотаціями. У деяких казках чоловіки креативно підходять до вирішення проблеми з лінійною дружиною чи донькою («Лінива жінка не пряде», «Як чоловік кішку вчив працювати» та ін.), сварливою й балакучою дружиною («Про того чоловіка, що купив жінці таку куртку, що пани носять», «Хитрий

чоловіку), «Язиката Хвеська» та ін.). Відома казка «Ледащиця» яскраво демонструє креативний підхід старшого покоління до виховання молоді. Свекор ласкою та наочним прикладом перевиховав ліниву невістку, зробивши з неї справжню господиню.

Креативність у соціально-побутових казках не завжди представлена з позитивною конотацією в народній рецепції. У творах «Хвора жінка і піп», «Дурному ні в людях, ні дома», «Про хитрого брата» та ін. репрезентовано хитру жінку, креативні дії якої спрямовані на приховування зради від довірливого чоловіка. Інколи вона дуже вміло знаходить пояснення пікантним ситуаціям, але третя незацікавлена особа (піп, подорожній солдат, розумний селянин) викриває її хитрощі. І. Котляревський у водевілі «Москаль-чарівник» здійснив інтерпретацію цього сюжету. У казці «Кому трудніш правиться» чоловік вирішив помінятися з жінкою місцями, вважаючи її роботу дуже легкою. Отож, відправивши жінку в поле орати, він вияв креативність у домашніх справах, що обернулося для нього негативними наслідками: розбив горщик зі сметаною, з якої хотів зробити масло, свиня перекинула діжу з тістом, а крук украв курку з курчатами, яких селянин до неї прив'язав. Відома п'єса О. Коломійця «Фараони» є новим переосмисленням цього сюжету.

Своєрідним винятком є створений у казці «Як селянин доїв цапів» образ мудрого правителя, що підтримав бідного селянина у його креативній спробі заробити грошей шляхом обману пихатих, але тупуватих вельмож. Образ мудрого короля є своєрідним утіленням мрії про доброго правителя, з яким простий селянин може говорити нарівні, зокрема й завдяки своєму розуму й кмітливості. У казці «Невдячні сини» невідомий зустрічний пан допоміг батькові креативно підійти до проблеми синівської неповаги. Ці дві казки виділяються з тематичного кола більшості казок, у яких найчастіше «пошивають у дурні» саме пана чи правителя, як-от у казках «Як мужик пана дурив», «Розумний бідак та ненажерливий багатир», «Дотепний жарт» та ін. Тупуватого пана змушують потримати дуба (скелю), щоб не впав на гречку, наглядати за птахом під шапкою, посидіти в дуслі тощо. Кмітливий селянин тим часом отримує зиск із панського майна.

Казки про злодіїв є ще однією тематичною групою українських соціально-побутових казок. Однак репрезентація цієї теми є особливою: йдеться не стільки про матеріальні збитки певних персонажів через креативні дії одного хитруна, а про своєрідне суперництво, поновлення соціальної несправедливості, коли багатим є недалекий чоловік, а розумним – соціально незахищений. Прикладом є казка «Злодій ченцем нарядився». У казках «Не завше по правді і в суді судять», «Як циган був адвокатом» репрезентовано розчарування в справедливості суддів, тому достойною справою вважаються хитрі дії щодо суддів-хабарників.

Тематично серед соціально-побутових казок виділяють такі, де зображено двобій хитрого й креативного персонажа з чортом. Чимало казок репрезентують сюжет своєрідного «інтелектуального змагання» між героєм і чортом («Кріпак і чорт», «Хитрий хлопець» та ін.). Казки про чорта не мають релігійної конотації. Це звичайні історії, в яких чорт є уособленням не сил зла, а глупства. Креативний герой завжди знаходить спосіб його надурити й навіть отримати зиск.

Цікавим є те, що в українських соціально-побутових казках описуються досить креативні дії священнослужителів. Це казки «Піп-ворожит», «Похорон» та ін. Хоча їх креативні дії

(поховання за гроші рудого собаки так, як і християнина, висвячення цапа на попа та ін.) засуджуються у цих творах. Висміюються попи, які настільки хитрі й жадібні, що й обдурити їх не гріх, у казках «Ненаситний піп», «Як попові захотілося золота», «Як селянин попа медом частував», «Піп-ворожка» та ін. Винятком є казка «Про скупого чоловіка», де піп допоміг жінці, яку ображав її чоловік.

Отже, в українських соціально-побутових казках представлені різні тематичні групи, які демонструють креативність як домінуючу рису характеру різних верств українського населення. Українці в складних ситуаціях завжди демонструють уміння знаходити вихід із найнесподіванішої ситуації, вступаючи в змагання навіть із чортом.

Висновки. Українська соціально-побутова казка виявляє специфіку національного світобачення, особливим способом презентуючи навколишню дійсність. Казки, кваліфіковані як соціально-побутові, різняться за змістом, обсягом, мораллю, однак їх об'єднує віра українців у власні сили. Вони є яскравим зразком художньої експлікації вміння наших пращурів знаходити креативне рішення в найскладнішій ситуації, концентруючи етносоціокультурної специфіки народу. Відсутність надприродного, антропоцентрична спрямованість соціально-побутової казки дає підстави стверджувати, що аналіз українських соціально-побутових казок щодо вияву в них креативності персонажів доводить, що креативність є однією з визначальних рис українського народного характеру. Саме вона сприяє торжеству казкової справедливості (як соціальної, так і моральної). Найчастіше креативність виявляють представники бідних верств населення, але у деяких казках вона виявляється й у діях багатих і представників духовенства. Саме диференційований підхід до особливостей художньої експлікації креативності може розглядатись як матеріал для подальших досліджень у цьому аспекті.

Література:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград : Просвещение, 1986. 365 с.
2. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 310 с.
3. Бріцина О.Ю. Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та функціонування). Київ : Наукова думка, 1989. 152 с.
4. Бріцина О.Ю. Українська усна традиційна проза : питання текстології та виконавства. Київ : ІМФ ім. М.Т. Рильського, 2006. 397.
5. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. Київ : Вища школа, 1987.
6. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій : монографія. Київ : Видавництво «Бібліотека українця», 1997. 384 с.
7. Гнатюк В. Нариси української міфології. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2000. 263 с.
8. Годзь Н.Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури». Харків, 2004. 19 с.
9. Guilford J.P. Creativity. *American Psychologist*. 1950. № 5. С. 444-445.
10. Мушкетик Л.Г. Людина в народній казці Українських Карпат : на матеріалі оповідної традиції українців та угорців. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2010. 320 с.
11. Калинова сопілка : Антологія української народної прозової творчості. Казки, анекдоти, легенди, перекази, оповідання / Упо-

ряд., передм., статті та прим. О.Ю. Бріциної, Г.В. Довженюк, С.В. Мишанича. Київ : Просвіта, 1998. 615 с.

12. Соціально-побутова казка / Упоряд., передм., приміт. О. Бріциної. Київ : Дніпро, 1987. 382 с.

Dmytrenko V. Artistic exploitation of creativity in Ukrainian social fairy tales

Summary. The article under consideration analyzes Ukrainian folk social and everyday tales in terms of the creative component's representation in them, which has long been one of the dominant features in the Ukrainian mentality. A fairy tale is a landmark, a way to preserve and transmit information about social ideals. The publication's text emphasizes that fairy tales are one of the oldest, an essential layer of Ukrainian culture, full of such characters who, according to Ukrainians, are the bearers of folk morality, faith in finding a way out of the most challenging situation, and under any circumstances. Ukrainian social and everyday tale is a kind of way of understanding reality. Fairy tales qualified as social and domestic differ in content, volume, and morality, but they are united by Ukrainians' belief in their strength. They are a striking example of artistic explication of our ancestors' ability to find a creative solution in the most challenging situation, the concentration of ethnic socio-cultural specifics.

The fairy tales: "The Wise Girl", "About Master Ivanko", "Ungrateful Sons", "Yazykata Khveska", "How a Man Fooled

Mr", present the uniqueness of approaches to solving non-standard problems through national images of different age categories. These works of art depict the ways out of illogical situations, which show that creativity is one of the national features of Ukrainians' character. However, creativity does not always have a positive connotation in the popular reception. In social and domestic fairy tales, "The sick woman and the priest", "Stupid neither in people nor at home", "About the cunning brother", etc., represented a cunning, creative woman whose actions are aimed at concealing the betrayal of a trusting man. Sometimes she very skillfully finds an explanation for spicy situations, but more often, the third, a disinterested person (a pope, a traveling soldier, a wise peasant), exposes her wiles. I. Kotliarevskyi, in the vaudeville "Moskal-magician" performed interpretation of this plot. In the fairy tale "Who is more difficult to rule" man decided to swap places with the woman, considering her work very easy. He showed creativity in household chores, which turned out to be harmful consequences for him.

The article proves that the heroes of Ukrainian social and everyday fairy tales correspond to all the creation model components, which were formulated by the American psychologist J. Guilford.

Key words: social and everyday fairy tale, genre. creativity, mentality.